

Om Endrup

Endrup i gamle dage - af Kristian Lauridsen, Endrup

Artikel fra Lokalårbogen 1999

Det er nu ret ofte jeg tager en cykeltur til Endrup by, og dermed vender hjem til min barndomsgade. Også når tankerne om barndomshjemmet, møllen, kroen og slusen ved møllen får minderne til at vælte frem; men det er nu også et fast samtaleemne når vennekredsen er samlet.

Jeg blev født i 1915 på Endrup Kro. Barndomshjemmet og møllen har altid betydet meget for mig. Mine forældre, Sofie og Jens Lauridsen, var forpagtere af både møllen og kroen. Far forpagtede møllen 1908 og da mine forældre blev gift i 1910, forpagtede de også kroen, som de drev indtil 1927, hvor de købte en gård (Hovedvej A1 nr. 32.) Min far fik livsvarig spiritusbevilling. Det var noget alle kromænd fik, når de havde haft bevilling i 5 år, og der ikke havde været problemer. Og som på alle andre kroer, var der også på Endrup Kro et boskammer. Her kunne landevejens farende svende få lov til at overnatte 2 nætter i træk. Og i den tid kørte de rundt i sognet, med deres trillebør, for at slibe knive og sakse, hvorefter turen gik til næste sogn og kro. Det var nogle interessante og bestemt arbejdsfyldte år, men også nogle strenge år, for familien i såvel møllen som på kroen. De to steder betød som sagt meget for mig. Det var en spændende tid, med mange oplevelser for os drenge i byen, med stemmeværket ved møllen og mejeriet, og de mennesker der var tilknyttet møllen og kroen, og dem som kom dertil, og de var mange hver dag.

Jo! Endrup var, set med vore øjne, en stor by. Der var jo alt. Der var brugs, smed, skomager, mejeriet m. m. Det var en rigtig by. Ja, vi drenge var enige om, at vor by ville "blyv novet så stur". Der var altid travlhed, folk kom på indkøb og transporten var i langt de fleste tilfælde med hest og vogn. Der blev også afleveret grise i en opsamlingsstald ved kroen, og derfra blev de videresendt til slagteriet i Esbjerg, så staldkarlen var travlt beskæftiget dagen igennem i såvel møllen, som for kroens gæster. Folk kom langvejs fra for at få deres korn malet, og det var staldkarlen, der tog sig af hestene, nåt kornet var afleveret på møllen, og de blev opstaldet i kroens hestestald. Så håbede landmændene, at der var travlhed på møllen, for ventetiden blev på bedste måde udnyttet i krostuen. Her var der noget at spise og kaffe og punch var klar til de ventende, og det var gratis, for det var indregnet i prisen for malingen af kornet, for dem der skulle vente. De fleste nød da også et par genstande mere, for en dag til møllen betød også, at der var hygge, at der var en munter stemning, og at man fik en snak med andre landmænd, for dengang fik man de fleste nyheder ved mund til mund metoden. Nu var det ikke blot folk fra Endrup, der kom til møllen. De kom fra Skads, og fra Vejrup var der 46 kunder, der kom til Endrup mølle, for en mølletur var en oplevelse. De sidste nyheder kom med hjem til familien, og i nogle tilfælde fik "lillemor" også en mand i strålende humør hjem.

Efterhånden fik landmændene selv kværne på gårdene, og omkring 1922 ophørte så denne del af virksomheden. Landevejen (nr.1 mellem Esbjerg og København) gik gennem Endrup. Da broen ved møllen skulle fornyes i 1927, kom der en flok brobyggere fra Sjælland. De byggede en træbro, over åen, der blev lagt nogle sveller, og der blev al færdsel over åen afviklet, indtil den nuværende bro var færdig. I 1937 blev vejen lagt uden om Endrup.

Kristian Nielsen var ejer af gården, Bygaden 84, og til gården var der et stort areal med grus og sand. Her startede han med levering af sand og grus til vejbyggeri m. m. Siden startede han Dansk Dammann Asfalt. De mange sten blev hugget til skærver, og som trækraft blev der brugt en lokomobil. Et genstridigt bæst at få i gang, men Niels var manden der forstod sig på de ting. Han hed egentlig Nielsen til efternavn, med det var kun få, der vidste. Han gik altid under navnet store Niels. Han blev staldkarl på Endrup Kro.

Ved Endrup Mølle blev der anlagt et dambrug i årene 1954-56. Det var autoforhandler K.S. Kristensen, Esbjerg, der købte møllen og stemmeværket og dermed retten til at regulere vandstanden i åen. En del landmænd i området var interesseret i sænkning af vandstanden i åen, for at få en bedre udnyttelse af de enge, der ligger ned til Sneum Å. Det fik de ikke meget ud af, for retten til opstemning tilhørte jo møllen.

Jo! Meget er forandret her i min barndomsgade. Nu er der ingen lyde fra mælkevogne på jernhjul hen over de toppede brosten. Og parkeringspladsen foran kroen, er der ikke fyldt op med biler, og ingen festklædte mennesker er på vej til fest på kroen. Der er stille på møllen og der lyder ingen hammerslag mod armbolten i smedeforretningen. Ingen skrallen fra mælkejunger på mejeriet, men mejeriet er der heldigvis. Men stopper man op på broen over Sneum Å og lytter til vandets brusen, så er lyden den samme som dengang. Og det er minderne også.

N.B. Endrup Kro er ophørt som Kro i 1995, er i dag privatbolig og er ikke tilgængelig for offentligheden.

(Revideret 2013: Endrup Møllekro er siden hen genåbnet!)

Endrup Holm – af Søren Ibsen, Endrup

Det gamle herresæde blev oprettet ved kgl. dekret i 1580 af adelsmanden Claus Skeel, og ejedes indtil 1900 tallet af forskellige berømte adelsslægter. Disse var ofte meget farverige. Enken Vibeke Rosenkrans, som ejede Endrupholm fra 1672 til 1686, måtte gå i Ribe gælds fængsel da hun ikke ville give pant i Endrupholm for en gæld på 2500 Rigsdaler.

Tøger Reenberg Teilmann, ejer fra 1742 skrev følgende vers: "*Lyksaligg de, som i Hytte Ukiendt af Werden lever han Fornøit med sin skiæbnes Hytte. Kan ses af sin bekiendte Wen*". Dette blev sat op over porten til Endrupholm. Efter branden i 1913 var tiden som herregård omme. I 1917 købte Jens Iver Lund sammen med broderen, Jens Jessen Lund, Endrupholm. Der var jo god plads i bygningerne, og der blev sommerrestaurant.

I 1944 overtog Clara og Magnus Madsen Endrupholm. Dets smukke beliggenhed med park, skov og Sneum å, gjorde det til et attraktivt udflugtsmål. Der var mange foreninger i omegnen der gjorde brug af dette. De ældres udflugt om sommeren fra Esbjerg kunne samle flere hundrede deltagere til underholdning og kaffe til dem. Det krævede over hundrede private køretøjer at komme herud fra Esbjerg. Egnens omliggende skoler benyttede også stedet til den årlige udflugt. Grundlovs og Sct. Hansfest blev også fejret her.

Det Endrupholm blev mest kendt for var, at Ribe Amts Gymnastikforening afholdt det årlige gymnastikstævne her med deltagelse af alle kredshold, samt Hermods elitegymnaster fra Esbjerg. Det vedrørte jo hele Ribe Amt, så der var som regel ca 3000 som overværede dette. Imellem voldgraven og åen var der en ø, og her blev stævnet afviklet. Mere lokalt var det med de såkaldte onsdagsballer. Den gang var der jo både piger og karle på omegnens gårde, og mange fandt nok deres tilkommende her. Ballerne varede kun fra kl. 20 til kl. 23; de unge skulle jo også være friske næste morgen. Endrupholm var et stort plus for Endrup og omegn, og de ikke helt unge mindes den tid med glæde.

I 1956 lukkedes restauranten, og i 1963 solgte Clara og Magnus Madsen Endrupholm, der siden har haft skiftende ejere. Nu er bygningen blevet smukt restaureret, men har alligevel bevaret herregårdspræget som privatbolig.

PS. Endrupholm er privatbolig, og er **ikke** tilgængelig for offentligheden.

Endrup Mølle - Uddrag af "Mågen" årgang 1949

Landevejen gik indtil 1938 igennem Endrup, lige forbi vandmøllen, hvor der var en bro og dæmning over Sneum å. Hovedvej A1 går nu et stykke syd for møllen, lige tæt forbi Endrupholms hovedbygning.

Den gamle mølle blev anlagt samtidig med, at herregården Endrupholm i 1580 blev bygget. Det var almindeligt dengang, at hvor der anlagdes og opførtes en herregård, blev der samtidigt anlagt og bygget en vandmølle - herregårdene blev derfor bygget hvor der fandtes et vandløb som kunne dæmmes op. vejen dannede en dæmning over åen, og her var der i sin tid to broer, den ene ved møllen, den anden lidt længere mod øst. Ved begge broer var der stemmeværk med skodder, så vandets løb kunne kontrolleres. Skodderne blev trukket op når der var større vandmængder end vandhjulet kunne udnytte.

Den oprindelige mølle har ikke været bygget særligt solidt, for allerede i 1663 omtales møllen som meget brøstfældig. Møllen beskrives med et vandhjul, der var syv alen i diameter og havde to kværne i dårlig forfatning, og føjes der til: *I vintertiden går hjulet undertiden i stå på grund af for meget bagvand, og om sommeren er der undertiden for lidt vand, så møllet af den grund må ligge stille.* Møllen må dog senere være blevet genopbygget, for allerede i 1686 omtales møllen sammen med herregården som værende i god stand.

I 1796 får møllen bevilling på at kræve bropenge af vejfarende som ville passere broerne, og i 1829 averteredes møllen tilsalg. Bekendtgørelsen lød:

Møllen har tilstrækkeligt vand - har en rugkværn, en maltkværn og to pillekværne og værket drives af to vandhjul. Med møllen følger endvidere to stykker dæmmejord. Ligeledes følger med møllen to broer med rettigheder til deraf at kræve bropenge.

Møllen havde dengang en meget stor omegn at male for. F. eks. kørte mange fra Jerne sogn med deres korn til Endrupholm mølle. I 1871 fik møllen krobevilling, og i 1927 nedbrødes det gamle møllehjul, der var seks meter højt. Hjulet erstattedes af en turbine, men mere og mere gik møllen over til korn- og foderstofhandel.

Om Endrup Mølle - af Ulla og Søren Ibsen

Artikel fra Lokalårbogen 1999

Der må i tidens løb have været mange forskellige til at drive møllen. I Vester Nykirke er der en mindetavle hvorpå der bl. a. står: *Hans Tranbjerg født i Faaborg aar 1727 død aar 1791 og Birgitte Toft født i Siig aar 1717 og død aar 1797 begge boede i Endrupholms Mølle og vare i Ægteskab i 39 aar.*

Det fremgår af et gammelt skøde angående jord der grænser op til mølledammen, at man har villet beskytte den mod forurening. I skødet står der:

Læst i Skads Herreds Ret d. 8. Juli 1951 og protokolleret Folie 646 Anm. følgende Skøde, der er læst Dags Dato har fået følgende Paategning. Naar Afhændelsen fra Endrupholm, under hvilket Gaardens Tilliggender har hørt, er der bemærket at Ejeren ikke maa befatte sig med Jagt, Fiskeri i Aaen eller Sivskæring i Mølledammen ved Endrupholms Mølle hvorved det er forbeholdt Møllens ejer. Der maa ikke fyldes i Mølledammen eller fiskes i Mølledammen. Foruden den nævnte Aftægt følger Gaardens Paragraf 638. Læst 18. Juli 1843.

I 1900 forpagtede N. K. Jensen møllen af den daværende ejer, møller Gram. Forpagtningskontrakt, 1. marts 1900: *Underskrevne Møller N. K. Jensen, der ifølge en mellem mig og Mølleejers Gram af Endrup oprettet Kontrakt, har forpagtet Endrup Mølle for et tidsrum af 15 Aar fra 1. Marts 1900, altsaa indtil 1. Marts 1915 med Ret til fremleje, bortforpagter herved fra 1. November d. aa. og frem til nævnte Forpagtningstids udløb til Møllersvend Jens Lauridsen af Endrup, nævnte Endrup Mølle paa følgende vilkaar:*

Der var ni punkter i forpagtningskontrakten med diverse forpligtelser, bl. a.:

1. *Under Forpagtningen henhører Møllen med alle dens Maskiner, staaende og løbende Redskaber m. v. samt den til Møllen hørende Vandkraft med tilhørende Vandhjul og de til Sluseværket hørende Skytter og Poster ect.*
2. *Jensen er pligtig til at yde Lauridsen fri Kost og Logi, saavel som til at koste en Medarbejder de seks Måneder af Aaret, hvorhos han også maa beværte Møllegæsterne.*
3. *Lauridsen skal lade al sin Kørsel vedrørende Møllens Forretninger besørge af Jensen, der er pligtig til at udføre dette imod en Betaling af 25 Øre i Kørselspenge for hver 200 Pund fragtet fra Bramming til Møllen, og 40 Øre for hver 200 Pund fragtet fra Esbjerg til Møllen.*

Der var travlhed ved møllen. her var både kro og købmand, så mange havde ærinde hertil. man har nok spændt hestene fra, mens kornet blev malet, og fået en kop kaffe eller andet på kroen. Sønnen, **Chr. (Kedde) Lauridsen**, som nu bor i Vibæk, husker godt tiden på møllen. Han fortæller herom:

Der var meget at se til. Ud over arbejdet på møllen og kroen, modtog man også slagterisvin. bønderne afleverede disse tirsdag om morgenen, og de blev samlet i en sti i kørestalden. herfra blev de kørt til Esbjerg slagteri. Der kunne være ca. 20 svin på en fladbundet vogn, og ofte måtte der en ekstra vogn med. Grisene blev vejjet og afregnet med det samme. landmændene måtte ofte have forskud. I Esbjerg blev vognene så fyldt op med kraftfoder.

Ud over dette var der fiskeri i åen ved sluserne, hvor man i ruser fangede ørreder, laks og ål. Dog måtte der hos købmand Ullerichs i Bramming. Han sendte dem med toget til København. Jens Lauridsen havde møllen indtil 1923.

Den sidste ejer af møllen var Laurids Kudsk, der overtog den i 1923. Der var nu både korn- og foderstofhandel. Kudsk solgte virksomheden i 1949. Der blev derefter oprette et dambrug til opdræt af ørreder, og dermed er Endrup mølles historie slut.

Vester Nykirke - af Grete Knudtzen, Bramming

Vester Nykirke sogn er nævnt første gang omkring 1290, og selve kirken omkring 1350. Frem til 1859 var Vester Nykirke sogn hovedsogn til Fåborg, hvorefter det blev anneks til Grimstrup. Fra 1978 har Vester Nykirke Kirke delt præst med Vejrup sogn.

Vester Nykirke Kirke ligger meget smukt i den trekant, der dannes af vejene: Krovej (tidligere Ålbæk Møllevej), Nykirkevej og Størsbølvej. Fra den nye motorvej ser man kirkens sydlige facade med diget og indgangsportalen foran. Der ligger kun kirketjenerboligen i nærheden af kirken, hvilket er usædvanligt, da der omkring de fleste kirker er opstået en større eller mindre bebyggelse. Når man kommer til kirken og går ind gennem den sydlige indgang, lægger man mærke til en række stynede lindetræer, der omtrent danner en allé fra den østlige indgang og over mod vest. Der har tidligere været en indgang mod vest, "ligporten".

Denne indgang blev i 1918 flyttet til sin nuværende plads, dvs. de to hvidkalkede piller blev taget ned og opsat igen i det sydlige dige. I lindealléen er der suppleret med stynede seljerøn, ligesom der også er en allé af seljerøn fra den sydlige indgang og op til kirken. På kirkegården er der nord for kirken nogle gamle grave med jernkors på. Der er 3 kors, alle sat over medlemmer af familien Teilmann fra Endrupholm, nemlig Else Teilmann (1780 - 1826), Tøger Teilmann (1776 - 1827) og Christian Teilmann (død ½ år gammel i 1817). Vester Nykirke Kirke hørte fra 1688 og indtil ca. 1860 til herregården Endrupholm. Korsene hører til de ældste støbejernsgravminder i amtet.

Selve kirken består af tårn, skib, kor og våbenhus. Tårnet, der er hvidkalket, er bygget for ca. 300 år siden, mens våbenhuset af røde sten kun er godt 200 år gammelt. Skibet og koret er ældst og bygget af kampesten ligesom størsteparten af de 1771 kirker, der blev bygget i Danmark i årene fra 1075 til 1250. Byggematerialet blev fundet på markerne. Stenene var aflejret af isen, da den trak sig tilbage mange tusind år tidligere. Nogle steder i landet blev de rå marksten tilhugget til kvadersten, således også i Vester Nykirke.

Hvis man går en tur rundt om kirken, kan man se, at der i sydsiden er 3 ens ret store vinduer, mens der i nordsiden kun

er 2 store vinduer og desuden 3 små vinduer, hvoraf 1 er muret til. Det er tydeligt, at de små nordvinduer er ældst, faktisk mener man, at de er fra kirkens opførelsestidspunkt. Måske har der i alt været 6 vinduer fra begyndelsen, men der er så lavet flere, og nogle er gjort større for at skaffe mere lys ind. I korets østgavl er der et ovalt vindue. Antal vinduer og vinduernes udseende er helt almindeligt for en landsbykirke fra den tid. Vinduerne ender foroven i en rund bue, hvilket er karakteristisk for den romanske stilart, også kaldet "rundbuestil". Den senere gotiske stil har spidse buer.

De gamle landsbykirker havde to indgangsdøre, en norddør til kvinderne og en syddør til mændene. Under gudstjenesten sad menigheden også fordelt efter køn, kvinderne mod nord og mændene mod syd. I Vester Nykirke Kirke har man som de fleste andre steder sløjft den ene dør, nemlig norddøren. Uvendig kan man stadig se, hvor den var. Ved tilmuringen af døren er der bl.a. brugt nogle krumme granitkvadre, der oprindeligt må have siddet i korbuen. Syddøren er på et eller andet tidspunkt blevet udvidet og forsynet med et våbenhus.

Våbenhusene blev, som ordet siger, brugt til at lægge våben fra sig i, idet man ikke bragte våben ind i en kirke. Det første våbenhus er i slutningen af 1700 tallet erstattet med det nuværende våbenhus. Det blev bygget af Tøger Reenberg Teilmann fra Endrupholm. Han var ejer af kirken fra 1749 til 1788. Der er i våbenhusets gavl enkelte sten med mærket TRT for Tøger Reenberg Teilmann, SAG for hans anden hustru Sofie Amalie Gersdorf. Over døren ind til våbenhuset er der et solur med indskriften "Anno 1759". Det har altså formodentligt siddet i det tidligere våbenhus.

Tøger Teilmann sørgede ikke kun for at ombygge våbenhuset. Han lod også kirken male og fik lavet de 5 nuværende, større vinduesåbninger i skib og kor, og som det fremgår af årstallet øverst på tårnets vestside blev det i 1764 ombygget og forsynet med det nuværende spir. Vinduerne var med trærammer og almindeligt glas. Først i 1948 - 50 blev de nuværende blyindfattede ruder indsat. En inskription i et af de sydlige vinduer fortæller, at Ingeborg og P. Nørsgaard Jensen, Vong har bekostet ruderne. Den seneste restaurering er udført i 1982 - 84. Ved denne blev bl. a. tårnets vestparti skalmuret, og noget af korets mur blev sat om. Nogle bjælker blev udskiftet, og inventaret blev malet.

Kirkens inventar bærer præg af det tætte tilhørsforhold til Endrupholm. Således er altertavlen og prædikestolen anskaffet af Jørgen Krag og Anna Vind fra Endrupholm i midten af 1600 -tallet. Begge dele er restaureret og overmalet flere gange siden, senest ved sidste restaurering af kirken i 1984. I øvrigt findes der på Nationalmuseet et yderst sjældent alterretabel fra Vester Nykirke. Det består af 3 stykker træ: 2 sidestolper på over 2 meter og et tværstykke på ca. 1½ meter. Man forestiller sig, at der har stået et alterbord mellem sidestolperne, og at der måske har været fastgjort et krucifiks oven på tværstykket. Krucifikset har så stået lige ud for korets ovale østvindue. Det må have set smukt ud med østsolen lige ind over alteret ved formiddagsgudtjenester. Retablet stammer fra 1200-tallet og har været anvendt som støtte bag det nuværende alter indtil 1904. På det tidspunkt skulle der skaffes plads til en servante bag alteret, og derfor blev retabelstolperne taget ned og lagt udenfor. De var ved at rådne væk, men heldigvis blev de fundet frem og overført til Nationalmuseet i 1905.

Udover på altertavle og prædikestol, har ejerne af Endrupholm også sat deres præg på stolestaderne. Der er flere herskabsstole med låger for og dobbelte stolesæder, så nogle kirkegængere kommer til at sidde med ryggen til alteret. Låger og stolegavle er smukt udskåret med figurer, våbenskjold og inskriptioner. Det var i øvrigt sådan, at indtil 1862 havde mandsstolene mod syd en simpel ryglægte, mens kvindestolene slet intet ryglæn havde. I 1862 fik kvindestolene fyldingsryglæn og nogle år senere også mandsstolene. Vester Nykirke Kirkes orgel stammer fra 1969. Det afløste et orgel fra 1905, der igen afløste et fra omkring 1882. Dette orgel blev foræret til kirken af en læge, Enevold Pedersen, også kaldet doktor Ilsted, der boede i Vong og var kendt som et særpræget menneske. Kirkerummet præges af flere epitafier eller mindetavler, bl. a. over Tøger Reenberg Teilmann og hans hustruer: Margrete Benzon og Sofie Amalie Gersdorf fra Endrupholm. Der hænger også nogle kisteplader på væggene i kirken. Kistepladerne stammer fra kister hensat i en gravkrypt under koret. Nedgangen findes under korbuen, men den blev muret til i 1860. Siden har der været åbnet ned til krypten 2 gange, nemlig i 1948 og i 1983.

I kirken har der stået en gravsøjle, egentligt et kirkegårdsmonument, som altså har været anbragt inde i kirken. Søjle og fod har i alt en højde på 175 cm og kan nu ses på Varde Museum. Indskriften på søjlene fortæller bl. a.: "*Tøger de*

*Teilmann, herre til Endrupholm, hvor han var født 23 maj 1776, og hvor han døde 27. Okt. 1827, samt hans hustru Else Teilmann *22 juni 1780 i Tarm Mølle, †17. Maj 1826 på Endrupholm. Deres 23-årige ægteskab blev velsignet med 9 børn, af hvilke en søn alt i sin tidlige barndom var forudgangen."*

Det er altså samme Tøger Teilmann og hustru, som jernkorsene på kirkegården er sat over.

Vester Nykirke Kirke har ikke kun en smuk beliggenhed. Det er også en smuk kirke, der absolut fortjener et besøg. Da kirken står åben fra solopgang til solnedgang, er det muligt for alle selv at komme og kigge nærmere på den.